

An Analytical Comparative Study of Grammatical Disagreements in Al-Muqarrib and Mughni Al-Labib with Emphasis on Qur'anic Evidence

Farideh Nategh Khoshnood Roohi¹, Ahmad Pasha Zanoos², Abdol Ali Al-Boyeh Langroodi³

¹Ph.D. in Arabic Language and Literature at Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

²A member of the faculty of the Department of Arabic Language and Literature, Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

³A member of the faculty of the Department of Arabic Language and Literature, Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

Article Info

Article type:

Research Article

Received:

28/01/2024

Accepted:

23/07/2024

ABSTRACT

The study of grammatical disagreements among scholars of Arabic grammar has long held a special place, giving rise to various grammatical schools and doctrines, and prompting grammarians to engage in scholarly competition with one another. One of the pioneers of the Arabic linguistic sciences who contributed significantly to grammatical research, evolution, progress, and revival of this field is Jamal al-Din Ibn Hisham al-Ansari (761 AH), and his works are replete with grammatical critiques of the views of great grammarians, including Ibn 'Usfur al-Ishbili (669 AH). This research, written in a descriptive-analytical style, examines Ibn Hisham's objections in the book "Mughni al-Labib" to Ibn 'Usfur's grammatical views in the book "Al-Muqarrib wa ma'ahu Mithl al-Muqarrib" based on evidence from the Qur'an. One of the most important findings of this study is that Ibn Hisham often disagrees with Ibn 'Usfur's views on grammatical issues and sometimes accuses him of disregarding the style of the Noble Qur'an. Their most significant disagreements are manifested in the suspension of verbs of the heart, the omission of one of the two objects of such verbs in abbreviation, the specific declension in the style of praise and dispraise, the omission of the conjunctive particle and the conjunct, the assumption of resumptive pronouns in the case of conjunctions, and the complement of the predicate "kana" (to be).

Keywords: Ibn Hisham, Ibn 'usfur, Mughni al-labib, Al Muqarrib and wa ma'ahu Mithal al Muqarri, -Qur'anic evidence, grammatical disagreements

Cite this article: Nategh Khoshnood Roohi, Farideh, Pasha Zanoos, Ahmad., Al-Boyeh Langroodi, Abdol Ali. (2025) An Analytical Comparative Study of Grammatical Disagreements in Al-Muqarrib and Mughni Al-Labib with Emphasis on Qur'anic Evidence, Vol. 17, New Series, No.59, Spring 2025: pages:100-125

DOI: 10.30479/LM.2024.19887.3680

© The Author(s).

Publisher: Imam Khomeini International University

***Corresponding Author:** Farideh Nategh Khoshnood Roohi

Address: h.D. in Arabic Language and Literature at Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

E-mail: nateghf1345@gmail.com

Introduction

The study of grammatical disagreements among scholars of Arabic grammar has long held a special place, giving rise to various grammatical schools and doctrines, and prompting grammarians to engage in scholarly competition with one another. One of the pioneers of the Arabic linguistic sciences who contributed significantly to grammatical research, evolution, progress, and revival of this field is Jamal al-Din Ibn Hisham al-Ansari (761 AH), and the other is Ibn 'Usfur al-Ishbili (669 AH). Through their composition of works on morphology and grammar, they rendered invaluable services to the language of divine revelation. Among these works are the book "Al-Muqarrib wa ma'ahu Mithl al-Muqarrib" by Ibn 'Usfur on the subject of the Arabic language and literature, and the book "Mughni al-Labib 'an Kutub al-A'arib" by the innovative and insightful grammarian Ibn Hisham.

Methodology

The present descriptive-analytical study aims to scrutinize Ibn Hisham's views expressed in the book "Mughni al-Labib" regarding Ibn 'Usfur's grammatical opinions in the book "Al-Muqarrib wa ma'ahu Mithl al-Muqarrib," based on evidence from the Qur'an. Ibn Hisham presents his critique along multiple axes, including the issue of interpretation (ta'wil), omission and addition, justification of certain Qur'anic texts, and disagreement with Qur'anic usage. He even criticizes Ibn 'Usfur in some cases for disregarding the style of the Noble Qur'an, such as the matter of suspending verbs of the heart and omitting one of their two objects in abbreviation, the specific declension in the style of praise and dispraise, the omission of the conjunctive particle and the conjunct, and the assumption of resumptive pronouns in the case of conjunctions. He believes that Ibn 'Usfur wished to disregard the style of the Noble Qur'an through his justifications.

Discussion and Results

However, based on the research conducted, it must be said that Ibn Hisham has made slips and mistakes in attributing some opinions to Ibn 'Usfur, as Ibn Hisham's critiques include a set of views that he attributes to Ibn 'Usfur, while these views are not found in Ibn 'Usfur's works and writings, such as the issue of the complement of the predicate "kana" (to be).

The present research seeks to answer the following questions:

- a) What is the most significant point of distinction between the views of Ibn 'Usfur and Ibn Hisham on the mentioned grammatical issues?
- b) Are the criticisms and objections that Ibn Hisham raised against Ibn 'Usfur's views valid?

Based on the research you mentioned, one of the most important works written about the grammatical disagreements between Ibn 'Usfur and Ibn Hisham is an article by Al-Kailani (2012) entitled "Naqd Ibn Hisham li'l-Nuhat - Ibn 'Usfur Namudhajan" (Ibn Hisham's Critique of Grammarians - Taking Ibn 'Usfur as an Example). He outlined Ibn Hisham's critique in five areas and concluded that, except in a few issues, Ibn Hisham did not agree with Ibn 'Usfur and sometimes attributed imaginary views to him that are not found in Ibn 'Usfur's works. One of the areas of Ibn Hisham's critique, according to Al-Kailani, is Abu Hayyan's unquestioning following of Ibn 'Usfur, but the author of the article believes this is not true, and in some cases, Abu Hayyan rejected the views of the author of Al-Muqarrib based on grammatical analogy.

Another work you mentioned is a doctoral dissertation by Jamil Abdullah 'Uwaidah (1409 AH) entitled "Manhaj Ibn 'Usfur al-Ishbili fi al-Nahw wa al-Sarf" (Ibn 'Usfur al-Ishbili's Method in Grammar and Morphology), in which the author examines the cultural and political conditions of Ibn 'Usfur's era, his teachers and students, and his works. The author considers Ibn 'Usfur's importance in grammatical and morphological research to lie in his compilations, views, and grammatical doctrine.

In the present study, an attempt has been made to comparatively examine the grammatical views of Ibn 'Usfur and Ibn Hisham on some rules of Arabic grammar and the views of some ancient and modern grammarians, with a focus on the differences between these two great scholars based on evidence from the Qur'an.

Conclusion

The most important results of this research are presented in two areas:

1. Disagreement with Qur'anic usage on the issue of suspending verbs of the heart (af'al al-qulub): Although grammarians have not reached consensus on the issue of suspending verbs of the heart, this feature cannot be confined to the category of *zanna* (to think) and *'alima* (to know), because some Qur'anic verses allow the suspension of verbs that do not belong to this category. To assume that each of these verses implies the meaning of *zanna* and *'alima* would go against Arabic usage, since implication is not an analogical matter.

2. On the issue of omitting one of the two objects of verbs of the heart in abbreviation based on the style of the Noble Qur'an, this is permissible, and such expressions cannot be deemed weak, because the phenomenon of omission is a linguistic feature found across all languages, especially Arabic due to its tendency towards conciseness. Brevity accompanied by knowledge of the omitted part is considered desirable among Arabs.

3. Regarding the assumption of resumptive pronouns in the case of conjunction, which Ibn 'Usfur believes that the lack of agreement between the pronoun and the conjoined elements is against the rule, and that the analogical principle requires agreement, Ibn Hisham refutes this view. It must be acknowledged that based on the detailed rules that exist in this area, multiple perspectives can be mentioned for the noble Qur'anic verses, and one can benefit from the sound view of grammarians like al-Radi, which involves less ambiguity and complexity.

4. On the next issue: the omission of the conjunctive particle and the conjunct, one cannot make judgments about Qur'anic verses based on mere conjecture without relying on firm grammatical evidence. Similarly, regarding the specific declension of what precedes in the style of praise and dispraise, although Ibn 'Usfur attempted to present a new view, since this view lacks a scholarly basis, it is bound to fail.

5. The second axis is the lack of precision in attributing views to Ibn 'Usfur. Indeed, such inaccuracies in attributing views to great scholars of grammar, including Sibawayh, Ibn Malik, and Ibn 'Usfur, can occasionally be found in Ibn Hisham's writings.

References

In Arabic

-Holy Quran

-Ibn Hajib, Uthman ibn Umar, (1392), Al-Kafīyyah for those who have expertise in Arabic language, a study and research by Dr. Ahmed Abdullah Al-Qadi, Egypt.

- Ibn Khaldun, Abdul Rahman, (1408 AH), Introduction to Ibn Khaldun, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

- Ibn Asfur, Abu al-Hasan Ali ibn Mumin ibn Muhammad ibn Ali, (1418 AH), Al-Muqarrab and its equivalent, researched by Adel Ahmed Abdul Majid, Ali Muhammad Muawwad, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

- Ibn Asfur, Abu al-Hasan Ali ibn Mumin ibn Muhammad ibn Ali, (1419), Explanation of the sentences of Al-Zajjaji, supervised by Dr. Emil Badi Yaqoub, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Ibn Malik, Muhammad ibn Abdullah, (1990), Declaration of the content of Tawdih, Beirut, Dar al-Fikr.
- Ibn Hisham, Jamal al-Din Abdullah ibn Yusuf ibn Hashim al-Nahwi, (2000 AD), Qatrun Nada wa Bal al-Sada, Beirut, Al-Risalah Institute.
- Ibn Hisham Ansari, Abu Muhammad ibn Abdullah ibn Yusuf, (1979 AD), Explanation of Tawdih on Tawdih, Arabic explanation by Khalid ibn Abdullah Azhari, Beirut, Dar al-Jeel.
- Ibn Hisham Ansari, Abu Muhammad ibn Abdullah ibn Yusuf, (1404), Mughni al-Labib on the books of Al-Aarib, verified by Muhammad Mahiyy al-Din Abdul Hamid, Cairo, Madinah Press.
- Ibn Yaish, Muaffaq al-Din ibn Ali, (1422 AH-2001 AD), Explanation of Al-Mufasssal, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Abu Hayyan al-Andalusi, Muhammad ibn Yusuf ibn Ali, (1989 AD), Irtishaf al-Darb min Lisan al-Arab, researched by Mustafa al-Nimass, Cairo, Madinah Press.
- Abu Hayyan al-Andalusi, Muhammad ibn Yusuf ibn Ali, (2001 AD-1422 AH), Interpretation of Al-Bahr al-Muhit, verification: Sheikh Adel Ahmed Abdul Majid, Sheikh Ali Muhammad Muawwad, Lebanon, Beirut, Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Abu Hayyan, Muhammad ibn Yusuf al-Andalusi, (13th century), The Path of the Seeker in Discourse on Alfiyah ibn Malik, Arabia, Riyadh, Adwa al-Salaf.
- Al-Istirabadi, Radi al-Din, (1392), Explanation of Al-Razi known as Sharh Kafiyyah ibn al-Hajib, verification and commentary: Yusuf Hasan Omar, Tehran, Al-Sadiq Institute.
- Al-Ashmunni, Ali ibn Muhammad, (1955 AD), Explanation of Al-Ashmunni on Alfiyah ibn Malik, verification: Muhammad Mahiyy al-Din Abdul Hamid, Cairo, Nahdat Misr Library.
- Hassan, Abbas, (2007 AD), Comprehensive Grammar, Beirut, Maktaba Mahmodi.
- Khadiri, Muhammad, (2010 AD), Hashiyah al-Khadiri on the Explanation of Ibn Aqil on Alfiyah ibn Malik, corrected by Baqai, Muhammad Khair, Beirut, Dar al-Fikr for Printing and Publishing.
- Al-Darwish, Mahiyy al-Din, (1435), I'rab al-Qur'an al-Karim, Qom, Library of Dhawi al-Qurba.

- Al-Zamakhshari, Abu al-Qasim Mahmud ibn Amr ibn Ahmad, (1407 AH), Al-Kashaf on the Realities of the Mysteries of Revelation, Beirut, Dar al-Kutub al-Arabi.
- Sibawayh, Amr ibn Uthman ibn Qanbar, (1982 AD), Al-Kitab, verification and explanation: Abdul Salam Muhammad Harun, Cairo, Khanji Library.
- Al-Suyuti, Hafiz Jalal al-Din, (1985 AD), Al-Ashbah wa al-Nazair, verification: Abdul Aal Salem Makram, Beirut, Al-Risalah Institute.
- Al-Suyuti, Hafiz Jalal al-Din, (1432 AH), Gathering the Gems in Explaining the Compilation of Collections, verification: Ahmad Shams al-Din, Qom, Publisher: Suleimanzadeh.
- Al-Tayy al-Jayyani al-Andalusi, Jamal al-Din Muhammad ibn Abdullah ibn Abdullah, (1990 AD), Explanation of Al-Tasheel by Ibn Malik, verification: Abdul Rahman Al-Sayyid, Muhammad Al-Mukhtoon, Egypt, Hijr for Printing, Publishing, Distribution, and Advertising.
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Hussein, (1393 AH), Al-Mizan in Quranic Interpretation, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Al-Ghalayini, Sheikh Mustafa, (1912), Collection of Arabic Lessons, Beirut.
- Al-Mubrid, Abu al-Abbas, (1994 AD), Al-Muqtadab, verification: Muhammad Abdul Khaliq Adhima, Cairo, Ministry of Awqaf, Supreme Council for Islamic Affairs, Committee for the Revival of Islamic Heritage.
- Al-Muradi, Mohsen ibn Qasim, (1983 AD), The Hidden Treasure in the Letters of Meanings, verification: Fakhr al-Din Qabawa and Muhammad Nabil Fadel, Beirut, Dar al-Afaq al-Jadidah.
- Saeed al-Kailani, Muhammad Mahmoud, (2012 AD), "Critique of Ibn Hisham's Grammarian Ibn Asfur - as a Model" Journal of Adab al-Rafidain, Issue 63.
- Mohibi, Ghulam Hussein - Alavi, Batool, (1392 AH), "Investigation and Critique of the Meanings of the Preposition 'Baa' in the View of Ibn Hisham Ansari" Translation Studies in Arabic Language and Literature, Year 3, Issue 7.
- Mousa, Asmaa, (2018), "The Efforts of Ibn Hisham in Serving the Holy Quran" Legal and Social Sciences, University of Ziane Achour in Guelma, Tenth Issue, Pages 361-345.
- Mirlohi, Sayyid Ali - Alavi, Akhtar, (1389 AH), "A Study and Critique of the Book of Mughni al-Labib on the Books of Al-Aarib by Ibn Hisham al-Ansari" Journal of Humanities, Seventeenth Volume, Issue 4, Pages 31-19.

بررسی تحلیلی تطبیقی اختلاف نظرهای نحوی در المقرب و معنی اللیب با تکیه بر شواهد قرآنی

فریده ناطق خوشنود روحی^۱، احمد پاشا زانوس^{۲*}، عبدالعلی آل بویه لنگرودی^۳

^۱ دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران

^۲ دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

^۳ استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله:	بررسی اختلافات نحوی در میان دانشمندان علم نحو از دیرباز جایگاه ویژه‌ای داشته و براساس آن مکاتب ومذاهب مختلف نحوی به وجود آمده و نحویان را به رقابت علمی با یکدیگر واداشته‌است.
مقاله پژوهشی	یکی از پیشوایان علم عربی که در پژوهش‌های نحوی وتحول و پیشرفت واحیای این علم سهم به سزایی داشته، «جمال‌الدین بن هشام انصاری» (۷۶۱م) است و آثار او سرشار از نقد نحوی نسبت به آرای نحویان بزرگ از جمله «ابن‌عصفور اشبیلی» (۶۶۹هـ) است. این پژوهش که به شیوه توصیفی - تحلیلی نگاشته شده، به بررسی مخالفت‌های ابن‌هشام در کتاب معنی اللیب نسبت به آرای نحوی ابن عصفور در کتاب المقرب ومعه مثل المقرب با تکیه بر شواهد قرآنی می‌پردازد. از مهم‌ترین دستاوردهای این جستار آن است که ابن‌هشام در اکثر اوقات مخالف نظرات ابن‌عصفور در مسائل نحوی است وگاهی او را به عدم ملاحظه اسلوب قرآن‌کریم متهم کرده‌است ومهم‌ترین اختلافات آن‌ها در تعلیق افعال قلوب وحذف یکی از دو مفعول آن‌ها اختصاراً و إعراب مخصوص در جمله مدح و ذم وحذف حرف عطف ومعطوف‌علیه و تقدیر گرفتن بازگشت ضمیر در باب عطف ومعمول «کان» جلوه‌گر است.
دریافت:	
۱۴۰۲/۱۱/۰۸	
پذیرش:	
۱۴۰۳/۰۵/۰۲	
کلمات کلیدی:	ابن‌هشام، ابن‌عصفور، معنی اللیب، المقرب و معه مثل المقرب، شواهد قرآنی، اختلافات نحوی.

استاد: ناطق خوشنود روحی، فریده؛ پاشا زانوس، احمد؛ آل بویه لنگرودی، عبدالعلی (۱۴۰۴). بررسی تحلیلی تطبیقی

اختلاف نظرهای نحوی در المقرب و معنی اللیب با تکیه بر شواهد قرآنی، سال هفدهم، دوره جدید، شماره پنجاه و نهم،

بهار ۱۴۰۴: ۱۲۵-۱۰۰.

DOI : 10.30479/LM.2024.19887.3680

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) حق مؤلف © نویسندگان.

***Corresponding Author:** Farideh Nategh Khoshnood Roohi

Address: h.D. in Arabic Language and Literature at imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

E-mail: nateghf1345@gmail.com

۱. مقدمه

پایه و شالوده ادبیات عربی، علم نحو است که در آن دانشمندان بسیاری درخشیدند، از جمله آن‌ها «ابن عصفور اشبیلی» در قرن هفتم و در اندلس و «ابن هشام انصاری» در مصر و در قرن هشتم هستند. آنان با تألیف آثاری در صرف و نحو خدمات ارزنده‌ای به زبان وحی کرده‌اند. از جمله این آثار کتاب *المقرب و معه مثل المقرب* از مشهورترین تألیفات ابن عصفور در موضوع زبان و ادبیات عربی است که در عین اختصار و گزیده‌نویسی حاوی مطالب مفیدی در باب دو علم صرف و نحو است و کتاب *معنی اللیب عن کتب الأعراب* اثر ابن هشام، نحوی مبتکر و صاحب نظر است که در فهم، بررسی، مقایسه، استنباط و بیان مسائل و قضایای نحوی از شیوه‌ها و اسلوب‌های بدیع منحصر به فرد خود استعانت گرفته است. این اثر سرشار از نقد نحوی نسبت به آرای نحویان بزرگ از جمله ابن عصفور است.

جستار پیش‌رو در پی واکاوی دیدگاه‌های ابن هشام در کتاب *معنی اللیب* نسبت به آرای نحوی ابن عصفور در کتاب *المقرب و معه مثل المقرب* است. ابن هشام نقد خود را در محورهای متعددی عرضه می‌دارد، از جمله: قضیه تأویل، حذف و اضافه توجیه برخی از نصوص قرآن و مخالفت استعمال قرآنی؛ تا جایی که او عدم ملاحظه اسلوب قرآن کریم را در برخی موارد بر ابن عصفور عیب گرفته است. مانند مسئله تعلیق افعال قلوب و حذف یکی از دو مفعول آن‌ها اختصاراً و إعراب مخصوص در اسلوب مدح و ذم و حذف حرف عطف و معطوف علیه و تقدیر گرفتن بازگشت ضمیر در باب عطف و معتقد است او با توجیهاتی خواسته اسلوب قرآن کریم را نادیده بگیرد. اما با توجه به تحقیقات انجام شده باید گفته شود که ابن هشام در نسبت دادن آراء به ابن عصفور در پاره‌ای موارد دچار لغزش و اشتباه شده است، چرا که در نقدهای ابن هشام، مجموعه‌ای از نظرات یافت می‌شود که وی از قول ابن عصفور بیان کرده است؛ در حالی که در آثار و نوشته‌های ابن عصفور آن آراء وجود ندارد و گاهی برعکسش یافت می‌شود از جمله معمول خبر «کان».

آنچه نگارندگان را به تأمل و درنگ نسبت به نقد ابن هشام پیرامون آرای ابن عصفور واداشت، ملاحظه مهمی است که به اجمال بیان خواهد شد.

- منزلت و مقام این دو کتاب بزرگ که میراث علمی و اسلامی به‌شمار می‌آیند و همچنین جایگاه علمی نویسندگان آن‌ها، چنان که در شأن ابن هشام گفته شده است: «إِنَّهُ أُنْحَى مِنْ سَبِيهِ» (ابن خلدون، ۱۴۰۸ هـ ص ۵۳۲) و این که بسیاری از نحویان، ابن عصفور را حامل پرچم عربی در اندلس در روزگار خویش می‌دانند.

- علم نحو به عنوان یکی از اصلی‌ترین شاخه‌های علمی رشته زبان و ادبیات عرب محسوب می‌شود و حاصل تلاش علماء و متفکران قوم است که از اصل زبان استنباط گردیده و در نهایت به شکل قوانین و دستور زبان درآمده است. قوانینی که مبنای آن‌ها کلام عربی تفسیر می‌شود و ترکیب کلام آن‌ها نیز حاصل

تبعیت از همان اصول و قوانین است و انجام هرگونه پژوهش در این زمینه، دانشجویان این رشته را به مطالعه و تحقیق عمیق درخصوص مسائل مختلف این علم ترغیب می‌کند.

- قرآن کریم معجزه جاویدی است که به اذن الهی بر قلب خاتم الانبیاء نازل گردید و پس از نزول در تمام دوره‌ها بالاترین انگیزه و اساسی‌ترین محور برای پژوهش‌های اسلامی و عربی بوده است و بدون شک در این میان بیان نکات إعرابی قرآن کریم به عنوان مدخل و اساس فهم معانی والا و ژرف آن از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بر همین اساس از دیرباز دانشمندان بسیاری به بیان جوانب إعرابی قرآن پرداخته‌اند. یکی از این دانشمندان «ابن هشام» است؛ وقتی از او پرسیده شد چرا قرآن را تفسیر نمی‌کنی، پاسخ داد: «أغنانی المغنی»، زمانی که وی توجیهات و نوشتار ابن‌عصفور را مورد توجه قرار داده و ملاحظه می‌کند که وی آیاتی از قرآن را شاذ و نادر و خلاف قیاس کلام عرب دانسته و با عباراتی همچون: «و من الوهم قول ابن‌عصفور»، «وقد خفیت هذه النکته علی ابن‌عصفور» و «ما ذهب إلیه بعید» و «لیس بشیء...» و الفاظ نقدآمیز دیگر آرای او را رد می‌کند (ابن‌هشام، ۱۴۰۴هـ ص ۶۲۸). از این رو نویسندگان مقاله تلاش کردند به ذکر مسائل نحوی مورد اختلاف میان ابن‌عصفور و ابن‌هشام با تکیه بر آیات قرآن کریم پرداخته و آرای نحویانی که هم عقیده با ابن‌عصفور هستند و موافقان نظر ابن‌هشام را بیان کرده، سپس با ادله نحوی، نظر یکی از آن‌ها را تأیید کنند. پژوهش حاضر تلاش دارد با تجزیه و تحلیل داده‌ها و تدوین آن‌ها به بررسی اختلاف آرای این دو دانشمند بزرگ در موارد فوق‌الذکر با تکیه بر شواهد قرآنی پرداخته و در پی پاسخ‌گویی به سؤالات زیر است:

مهم‌ترین وجه تمایز آرای ابن‌عصفور و ابن‌هشام در برخی از مسائل نحوی مورد اختلاف چیست؟ آیا ایرادها و نقدهای ابن‌هشام بر آرای نحوی ابن‌عصفور وارد بوده است؟

۱-۱- پیشینه پژوهش

به دلیل اهمیت علم نحو و احیای کتب قدیمی این حوزه، پژوهشگرانی در این عرصه ورود کرده و کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌هایی درباره ابن‌عصفور و دیدگاه‌های نحوی او و کتاب *المقرب* و مثل آن و ابن‌هشام و کتاب *معنی اللیب* به رشته تحریر درآمده است. با توجه به جست‌وجوهای انجام‌شده برخی از مهم‌ترین آثاری که در این باره نگاشته شده‌اند، عبارتند از:

- توفیق صلاح (۱۹۵۸م)، در رساله دکتری با عنوان *المثل علی کتاب المقرب فی نحو لابن‌عصفور* که فصل اول و دوم و شرح‌ها و تعلیقات به زبان انگلیسی و فصل سوم به زبان عربی است، به بررسی تحقیق مخطوطات پرداخته و آن‌ها را با نسخه‌های دیگر مقایسه کرده است و تفاوت میان آن‌ها را از نظر حرکت گذاری، شماره‌گذاری، شرح و تعلیق با آوردن مثال‌های صحیح بیان می‌کند.

-عبدالسلام شعیب (۱۹۸۶م)، کتاب منهج ابن هشام من خلال کتابه المغنی را به نگارش درآورده است و به بررسی روش ابن هشام در باب حروف و مقایسه وی با نحویان دیگر، همچنین توجه او به پژوهش‌های قرآنی، بلاغی و فقهی پرداخته است.

-جمیل عبدالله عویضه (۱۴۰۹هـ)، در پایان‌نامه دکتری تحت عنوان منهج ابن عصفور الإشبیلی فی النحو والصرف به بررسی شرایط فرهنگی و سیاسی عصر ابن عصفور، اساتید، شاگردان و آثار او پرداخته و معتقد است، اهمیت ابن عصفور در پژوهش‌های نحوی و صرفی در تصنیفات، نظرات و مذهب نحوی‌اش جلوه‌گر است.

-فاخر (۱۹۹۴م)، در شرح کتاب المقرب که در چهار مجلد به رشته تحریر درآمده و متأسفانه فقط جلد سوم آن در دسترس است، سعی کرده است با مراجعه به آیات قرآن و نظر برخی از نحویان به شرح قواعد کتاب المقرب بپردازد.

-بلخیر شنین (۲۰۱۰م)، در مقاله بعض الإضافات النحویة لابن عصفور الإشبیلی کوشیده است تا برخی از آرای نحوی را که ابن عصفور به این علم افزوده است، مورد بررسی قرار دهد و نتیجه‌گیری کرده که این اضافات برای اولین بار توسط ابن عصفور مطرح شده است.

-احمد اللریب در مقاله‌ای با عنوان هل حقق کتاب المقرب لابن عصفور (۱۳۹۴هـ)، به مقایسه نسخه خطی کتاب المقرب فی النحو/ابن عصفور و نسخه چاپ شده آن توسط احمد عبدالستار جواری و عبدالله جبوری پرداخته و به این نتیجه رسیده است که نسخه خطی، دارای فهرست موضوعات کتاب است ولی تحقیق این دو استاد بدون فهرست است.

-همچنین الکیلانی (۲۰۱۲م)، در مقاله نقد ابن هشام للنحاة ابن عصفور أنموذجاً نقد ابن هشام نسبت به آرای نحوی ابن عصفور را در پنج محور عنوان نموده و به این نتیجه رسیده است که ابن هشام جز در مسائلی اندک موافق ابن عصفور نبوده و گاهی آرای موهومی را به وی نسبت داده است؛ آرای که در مصنفات ابن عصفور دیده نمی‌شود. او یکی از محورهای نقد ابن هشام را پیروی بی‌چون و چرای ابوحنبل از ابن عصفور می‌داند و معتقد است این حقیقت ندارد و در پاره‌ای موارد ابوحنبل براساس قیاس نحوی نظرات صاحب المقرب را رد کرده است.

-صفیان، حسنعلیان و عبدالرسول (۱۳۹۹هـ.ش)، در مقاله إطلالة علی منهج ابن عصفور فی مثل المقرب محتوایی مثل مقرب و روش ابن عصفور و منهج نحوی‌اش را به طور مجمل معرفی نموده‌اند و معتقدند ابن عصفور از منهج تعلیمی بهره برده و از غرق شدن در اختلافات نحوی پرهیز کرده و مذهب نحوی او همانند منهج بصریان است.

-حلیمة الخیرونی نیز در مقاله ملامح التبویب النحوی فی کتاب المقرب لابن عصفور الإشبیلی (۲۰۲۰م) به روش مورد پسند ابن عصفور در باب‌بندی کتاب المقرب و بررسی معیار تقدیم بابی بر باب دیگر پرداخته است.

پایان نامه دکتر ی با عنوان الموازنة بين منهج ابن عصفور وابن هشام في شرح جمل الزجاجي (۲۰۱۰م)، توسط یوسف حمزه آدم در دانشگاه سودان نوشته شده است که متأسفانه دسترسی به آن میسر نیست. در جستار پیش رو سعی شده با بررسی تطبیقی آرای نحوی ابن عصفور و ابن هشام در پاره‌ای از قواعد نحو عربی و آرای برخی از نحویان قدیم و جدید به بررسی اختلاف نظر این دو دانشمند بزرگ، با تکیه بر آیات قرآن پرداخته شود.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. تعلیق در افعال قلوب

افعال قلوب دارای ویژگی‌های منحصربه‌فردی هستند که از جمله آن‌ها مسئله «تعلیق» است. آن‌ها این ویژگی را به سبب همراهی‌شان با جمله به ارث برده‌اند و از آن جایی که ممکن است جمله با عوامل صدرنشین مانند: ادوات استفهام و نفی همراه شود، تسلط عمل افعال قلوب بر دو جزء آن ممنوع می‌شود؛ در نتیجه عمل آن‌ها در لفظ ابطال و در محل باقی می‌ماند. مسئله «تعلیق» از جمله موارد اختلاف میان ابن عصفور و ابن هشام است و ابن عصفور در «المقرب می‌گوید: «و در این افعال و بقیه افعال قلوب تعلیق جایز است و آن عبارت از ترک عمل به خاطر مانعی است» (ابن عصفور، ۱۴۱۸هـ ص ۱۸۷).^۱ وی در شرح جمل زجاجی نیز بر این نظر پافشاری دارد و می‌گوید: «به غیر افعال قلوب تنها فعل «سَلَّ» صاحب تعلیق است مانند: از زید پرس که او پدر چه کسی است؟ و دلیلش آن است که (سأل) علتی برای فعل قلب است، آیا نمی‌دانی که پرسیدن سببی از اسباب دانستن است؟» (ابن عصفور، ۱۴۱۹هـ ج ۱، ص ۳۰۰).^۲ وی در ادامه می‌گوید: «فعل «تَرَى» نیز هرگاه در معنای «تَعْلَمُ» به کار رود، تعلیق را می‌پذیرد. در حالی که ابن هشام معتقد است: «باب تعلیق مختص به باب ظَنَّ نیست، بلکه در هر فعل قلبی جایز است و ابن عصفور گمان کرده فعلی غیر از عِلْمَ و ظَنَّ تعلیق نمی‌شود، مگر این که معنای آن دو را تضمین نماید» (ابن هشام، ۱۴۰۴هـ ج ۲، ص ۴۱۶).^۳ برای یافتن پاسخ این سؤال که آیا تعلیق مختص افعال قلوب است یا این که دیگر افعال را نیز شامل می‌شود، باید به اختلاف نظر نحویان در تعلیق افعال قلوب پرداخت تا مشخص شود آیا حق با ابن عصفور است یا ابن هشام؟!

برخی از نحویان معتقدند افعال قلوب، افعالی هستند که مصدر آن‌ها قلب است، مانند: ظَنَّ و اخوات آن و تعلیق، اختصاص به چنین فعل‌هایی دارد و ابن عصفور از این دسته است. او در اینباره می‌گوید: «و لم يعلّق من غير أفعال القلوب إلا السؤال والرؤية». گروهی معتقدند افعال قلوب شامل فعل‌هایی هستند که مصدرشان قلب یا حواس پنج‌گانه است، مانند: لمس، أبصر، نظر، استمع، شمَّ و ذاق و تعلیق شامل حال همه این فعل‌ها

^۱ «ويجوز في هذه الأفعال وسائر أفعال القلوب، تعلیق و هو ترك العمل لمانع».

^۲ «ولا يعلّق من غير أفعال القلوب إلا سَلَّ نحو: سَلَّ زيدا أبو من هو وذلك أنّه سبَّب لفعل القلب، ألا ترى أن السؤال سبَّب من أسباب العلم»

^۳ «باب التعلیق، ذلك غير مختص بباب ظَنَّ بل هو جائز في كل فعل قلبی» وی در ادامه می‌گوید: «وزعم ابن عصفور أنّه لا يعلّق فعلٌ غير عِلْمَ و ظَنَّ حتّى يضمن معناهما».

می‌شود و جناب رضی بر این عقیده است (رضی، ۱۳۹۲، ج ۴، ص ۲۸۴). برخی نیز معتقد بر تعلیق همه افعالی هستند که مصدرشان قلب، حواس و غیر از آن دو است که جناب یونس بر این عقیده است.

عده‌ای نیز مانند ثعلب و مبرد و ابن‌کیسان و شلوبین نظرشان این است که تعلیق مختص فعل‌هایی است که به معنای «علم» باشند و آنچه به معنای ظن و گمان است، فاقد این ویژگی است؛ زیرا ابزار تعلیق در اصل حرف استفهام و تأکید است و تأکید و تحقیق بعد از ظن و گمان نمی‌آید، چون ضدونقیض آن است. اما استفهام یعنی تردید و «ظن» نیز تردید است، بنابراین بر مثلش وارد نمی‌گردد (سیوطی، ۱۴۳۲هـ ج ۱، ص ۴۸۶). عده‌ای از نحویان «أَبْصَرَ وَ تَفَكَّرَ وَ سَأَلَ» را الحاق نموده‌اند، در صورتی که تعلیق به وسیله استفهام صورت می‌پذیرد و ابن خروف «نَظَرَ» را افزوده و ابن‌عصفور و ابن‌مالک رأی او را تأیید نموده‌اند. همچنین ابن‌مالک فعل «نَسَى» را بر آن‌ها اضافه کرده است (همان، ص ۴۹۷). آنچه از تحقیقات و مطالعات نگارندگان پژوهش به دست آمده است، هم‌سویی با رأی جناب ابن‌هشام است و با مراجعه به بسیاری از آیات قرآن کریم این امر به اثبات می‌رسد؛ مانند آیه ۶۵ سوره مبارکه نمل: «وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ»، آیه ۴۰ سوره نمل: «لِيُبْلِغُنِي أَشْهُرًا أُكْفَرُ» و آیات ۵ و ۶ سوره مبارکه قلم: «فَسَتْبَصِرُ وَيُبَصِّرُونَ بِأَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ». البته باید به این نکته توجه داشت که تضمین امری سماعی است و براساس استعمال عرب فهمیده می‌شود؛ از این رو نمی‌توان برای هر فعل معلق، حکم تضمین را صادر کرد. اما در این جا سؤالی که پیش می‌آید، این است که وقتی گفته شود: «عَلِمْتُ أَزِيدُ قَائِمٌ أَمَ عَمْرُو؟»، ابتدا و انتهای عبارت با هم منافات دارند؛ زیرا ابتدایش علم و آگاهی است که با استفهام منافات دارد و آخرش استفهام است، آیا این مسئله با دانستن در تضاد است؟ ابوحیان در شرح الفیه به این سؤال پاسخ مناسبی داده است و می‌گوید: ظاهراً این گونه جملات استفهام است ولی معنایش استفهام نیست، از این رو وقتی می‌گویی: «عَلِمْتُ أَيُّهُمْ فِي الدَّارِ»، معنایش کسی است که در خانه است و چنین استفهامی جواب ندارد و در چنین عباراتی معنا بر لفظ غلبه دارد، مانند: «أَيُّ رَجُلٍ أَنْتَ؟» که ظاهر عبارت استفهام است، اما مقصود از آن تعظیم و تعجب است و نیاز به جواب ندارد (اندلسی، ص ۹۴). سیبویه نیز گفته است: «در این جا حرف استفهام به معنای استفهام نیست، زیرا محال است از آنچه با علم خبر داده شده، سؤال شود. پس گوینده این عبارت: «عَلِمْتُ أَزِيدُ ثُمَّ أَمَ عَمْرُو» خواسته بگوید او می‌داند کدام یک از ایشان آن جا است ولی نخواسته آن را برای مخاطب معین کند تا وی دچار ابهام شود (سیبویه، ۱۹۸۲م، ج ۱، ص ۲۳۶).

۲-۲. حذف یکی از دو مفعول افعال قلوب اختصاراً

قرآن این کتاب آسمانی از عیب‌ها و کاستی‌ها پیراسته شده است و هیچ سخن پوچ، ناقض آمیز و بیهوده‌ای در آن یافت نمی‌شود؛ از این رو ضعیف شمردن اسلوب قرآنی حکمی نابخردانه است که متأسفانه در برخی از نوشته‌های جناب ابن‌عصفور دیده می‌شود، از جمله در مسئله حذف یکی از دو مفعول افعال قلوب. وی در اینبار می‌گوید: «حذف یکی از آن‌ها اقتصاراً جایز نیست ولی اختصاراً در کلام ضعیف، جایز است. حذف

اختصاری یعنی حذف به خاطر دلالت بر محذوف از آن و حذف اقتصاری یعنی حذف بدون دلالت بر محذوف» (همان، ص ۱۷۹).^۱

با توجه به تحقیقات صورت گرفته توسط نگارندگان، حذف یکی از دو مفعول اختصاراً بارها در کلام خداوند متعال آمده است. مانند آیه ۱۰۱ سورة توبه: «و من أهل المدينة مردوا على النفاق لا تعلمهم نحن نعلمهم» (توبه: ۹: ۱۰۱). ابوحیان در اینباره می گوید: «لا تعلمهم منافقین: تو آنها را منافق نمی دانی، زیرا نفاق و دورویی اختصاص به قلب دارد و لفظ «منافقین» مقدم شده است تا بر محذوف دلالت کند. بنابراین فعل «تعلم» متعدی به دو مفعول است (الاندلسی، ۲۰۰۱م، ج ۵، ص ۴۹۵) و از جمله این سخن خداوند بلندمرتبه: «و لقد كنتم تَمْتَوْنَ الموت من قبل أن تلقوه فقد رأيتموه و أنتم تنظرون» (آل عمران ۳: ۱۴۳).

ابوحیان درباره آیه شریفه می گوید: «و گفته شده که «رویت» در این جا به معنای «علم» است و نیاز به حذف مفعول دوم دارد. یعنی شما دانستید که مرگ حاضر است و به خاطر دلالت معنا بر آن «حاضراً» حذف شده و حذف یکی از دو مفعول ظن و اخواتش بسیار زیاد است و به همین دلیل میان نحویان اختلاف به وجود آمده است» (همان، ص ۳۶۲). بنابراین سخن ابن عصفور در این باب و حکم به ضعف چنین عباراتی ناصواب است، لازم به ذکر است که موضوع مورد بحث از نگاه نقادانه جناب ابن هشام مغفول مانده است و پژوهندگان ضمن تحقیق به آن دست یافتند.

۲-۳. مسئله تقدیر بازگشت ضمیر در باب عطف

ابن عصفور در باب عطف نسق کتاب المقرب می گوید «هرگاه معطوف و معطوف علیه مقدم شوند و ضمیری که به آن ها برمی گردد، مؤخر گردد در صورتی که عطف به وسیله حرف «واو» باشد، ضمیر مطابق آن دو می آید و مفرد آوردنش جایز نیست؛ مگر در شعر یا در سخنی کمیاب از جمله سخن خداوند بلندمرتبه: «والله و رسوله أحق أن يرضوه» (توبه: ۹: ۶۲) و اگر عطف به وسیله حرف «ف» صورت پذیرد، جایز است که ضمیر مطابق آن دو یا مفرد بیاید و در صورتی که عطف به وسیله «ثم» انجام شود نیز دو وجه جایز است. البته مفرد آوردن آن بهتر است و چنانچه عطف با دیگر حروف عطف انجام شود، فقط مفرد آوردن ضمیر جایز است؛ بنابر سخن خداوند متعال: «وإن يكن غنياً أو فقيراً فالله أولى بهما» (نساء: ۴: ۱۳۵)^۲ (ابن عصفور، ۱۴۱۸هـ ص ۳۱۳).

^۱ «فأما حذف أحدهما: فلا يجوز اختصاراً و يجوز اختصاراً في ضعف من الكلام».

^۲ «وقيل معنى الرؤية هنا العلم ويحتاج إلى حذف المفعول الثاني أى فقد علمتم الموت حاضراً وحذف لدلالة المعنى عليه وحذف أحد مفعولى ظن وأخواتها عزيز جداً ولذلك وقع فيه الخلاف بين النحويين».

^۳ «وإذا تقدم معطوف ومعطوف عليه وتأخر عنهما ضمير يعود عليها، فإن كان العطف بالواو، كان الضمير على حسبهما نحو قولك: «زيد وعمر وقاما» ولا يجوز إلا في الشعر أو في النادر في الكلام ومنه قوله تعالى: (والله ورسوله أحق أن يرضوه) (توبه: ۹: ۶۲) وإن كان العطف بالفاء، جاز أن يكون الضمير على حسبهما وأن يكون مفرداً، فتقول: «زيد وعمر وقاما» وإن شئت: «قام» وإن كان العطف بـ «ثم» جاز أيضاً الوجهان، إلا أن الأفراد أحسن وإن كان العطف بغير ذلك من حروف العطف لم يجز إلا الأفراد، فأما قوله تعالى: (إن يكن غنياً أو فقيراً فالله أولى بهما) (نساء: ۴: ۱۳۵) فشاؤ لا يقاس عليه.

در گفتار بالا ابن‌عصفور دو چیز را نادر و شاذ می‌داند: ۱- هرگاه حرف عطف «و» باشد، ضمیری که به معطوف و معطوف‌علیه برمی‌گردد، باید مطابقت کند و عدم مطابقت ضمیر با آن دو خلاف قاعده است، مانند این آیه قرآن: «و الله و رسوله أحقُّ أن يرضوه» (توبه: ۹، ۶۲). وی معتقد است که در کلام عرب قیاس آن است که گفته شود، و الله و رسوله أحقُّ أن يرضوهما. ۲- اگر حرف عطف به غیر از «فَ- ثُمَّ» باشد، ضمیر فقط به صورت مفرد می‌آید، مانند: «زیدٌ أو عمروٌ قامَ» و جایز نیست «قاما» گفته شود؛ زیرا ما بعد حرف «أو» با ماقبلش در معنی شرکت ندارد و شخص ایستاده تنها یکی از آن دو نفر است. او از این معیار استفاده نموده و این سخن خداوند در سوره نساء را شاذ می‌داند: «إِنَّ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا» (نساء: ۴، ۱۳۵) و می‌گوید مثنی آمدن ضمیر در آیه نادر است و قیاس آن است که گفته شود «فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِ». جناب ابن‌هشام در کتاب معنی در باب مواضع جمله معترضه، پنجمین جایگاه جمله معترضه را بین شرط و جوابش ذکر کرده، سپس به آیه ۱۳۵ سوره نساء استشهاد کرده است و می‌گوید: «گروهی از جمله ابن مالک آن را گفته‌اند و به نظر می‌رسد که جواب «فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا» است. او مثنی آوردن ضمیر را رد نمی‌کند، همان‌طور که عده‌ای توهم کرده‌اند؛ زیرا حرف «أو» در این‌جا برای بیان تنويع است و حکمش در وجوب مطابقت همچون حکم حرف واو است و الأبدی نیز حرف او را تأیید کرده و این سخن حق است، اما کلام ابن‌عصفور مبنی بر نادر بودن تثنیه ضمیر در آیه باطل است، همچون بطلان رأی‌اش در مفرد آوردن ضمیر در آیه ۶۲ سوره توبه»^۱ (ابن‌هشام، ۱۴۰۴ هـ ص ۳۸۹).

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، وی به حرف «أو» حکم حرف «و» را می‌دهد و سخن ابن‌عصفور را باطل و بی‌اساس می‌شمارد، سپس به ذکر سه وجه إعراب ذکر شده در آیه می‌پردازد: ۱- «أَحَقُّ» خبر است و دو دلیل معنوی و لفظی، مفرد آمدن ضمیر را آسان نموده، دلیل معنوی آن است که راضی نمودن خداوند سبب آن، راضی نمودن پیامبر (ص) است و بالعکس براساس آیه «إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ» (الفتح: ۸، ۱۰) و امر لفظی مقدم نمودن «أَحَقُّ» مفرد است؛ زیرا اسم تفضیل مجرد از ال و اضافه واجب الافراد است، مانند: «لیوسف وأخوه أحبُّ إلىٰ أبینا» (یوسف: ۱۲، ۸). ۲- «أَحَقُّ» خبر از اسم جلاله الله سبب آن است و خبر «رسوله» که مانند آن بوده حذف شده یا برعکس. ۳- «أَنْ يَرْضَوْهُ» در موضع جرّ با تقدیر «بأن يرضوه» نیست بلکه در محل رفع است، زیرا بدل برای یکی از دو اسم است و از دیگری حذف شده و معنایش این گونه می‌شود: «إرضاء الله ورسوله أحقُّ من إرضاء غیرهما» یعنی راضی کردن خدا و پیامبرش سزاوارتر از راضی کردن دیگران است.

^۱ «قاله جماعة منهم ابن مالک والظاهر أن الجواب (فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا) ولا يردُّ ذلك تثنية الضمير كما توهموا لأن «أو» هنا للتويع و حكمها حكم الواو في وجوب المطابقة، نص عليه الأبدی و هو الحقُّ أما قول ابن عصفور إن تثنية الضمير في الآية شاذ، فباطل كبطلان قوله مثل ذلك في إفرد الضمير في (و الله و رسوله أحقُّ أن يرضوه).

لازم به ذکر است، ابن عصفور در شرح جمل الزجاجی برای حرف عطف «أو» معانی متعددی از جمله تفصیل، تغییر، ابهام، شک و اباحه را بیان کرده است و می گوید: «و کوفیان دو معنا بر معانی آن افزوده اند؛ اول این که برای جمع و به معنای «واو» باشد و معنای دوم این که به معنای «بل» باشد. بنابراین وی به این معنا از حرف «أو» که ابن هشام بیان کرده، اشراف داشته، اما ترجیح داده است آوردن ضمیر در این دو آیه را شاذ و نادر بداند^۱ (ابن عصفور، ۱۴۱۸هـ ص ۱۸۹).

جناب رضی در شرح رضی در این باب می گوید که هر ضمیری که به وسیله «واو» یا «حتی» به معطوف و معطوف علیه برگردد، با آن دو مطلقاً مطابقت دارد. وی معتقد است که حرف «أو» در آیه شریفه «إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهِمَا» (نساء: ۱۳۵)، برای اباحه است و به معنای «واو» نیست و در آیه شریفه، جواب شرط محذوف است و تقدیرش این گونه است که «إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَلَا بُاسَ فَإِنَّ اللَّهَ أُولَىٰ بِالْغَنِيِّ وَ الْفَقِيرِ مَعًا»، یعنی «اگر بی نیاز یا نیازمند باشد عیبی ندارد زیرا خداوند سزاوارتر از توانگر و فقیر است». همچنین تقدیر آیه «و الله و رسوله أحقُّ أن يرضوه» (توبه: ۹: ۶۲)، می شود «ليرضوا أحدهما، لأن إرضاء أحدهما إرضاء للآخر»، یعنی «تا خشنود سازند یکی از آن دو را زیرا خشنود کردن یکی از آن ها، خشنود نمودن دیگری است». ایشان در ادامه می افزاید که بازگشت ضمیر مثنی به معطوفی که به وسیله «أو» به معطوف^۲ علیه ربط داده شده، زشت شمرده نمی شود اگرچه منظور یکی از آن ها باشد؛ زیرا حرف عطف «أو» در بسیاری از اوقات برای اباحه به کار می رود، از این رو جمع بین دو امر جایز است. بدین صورت او نیز به طور ضمنی سخن ابن هشام را تأیید می کند^۳ (استرآبادی، ۱۳۹۲هـ ش، ص ۲۸۱).

۲-۴. حذف حرف عطف و معطوف علیه

ابن عصفور معتقد به جواز حذف معطوف علیه و حرف عطف در صورت فهم معنی و نبود اشتباه است، وی در این خصوص به سه آیه قرآن کریم استشهد می کند و می گوید: «همچنین حذف حرف عطف و معطوف علیه جایز است، اگر معنا فهمیده شود. مانند سخن خداوند بلند مرتبه و تقدیر آیات می شود: و او زد پس شکافته شد، پس او زد بنابراین روان شد، پس افطار کند...»^۳ او در ادامه می افزاید: «فحذف «ضرب» و الفاء الداخلة على انقلب» (ابن عصفور، ۱۴۱۹هـ ج ۱ ص ۲۱۴). پس «ضرب» و حرف «فاء» داخل شده بر انقلب

^۱ «و زاد الكوفيون في معانيها معنيين: أحدهما: أن تكون للجمع بمعنى الواو والمعنى الثاني: أن تكون بمنزلة «بل».

^۲ ولا يستنكر عود ضمير الإثنين إلى المعطوف بأو مع المعطوف عليه وإن كان المراد أحدهما لأنه لما استعمل (أو) كثيراً في الإباحة فجاز الجمع بين الأمرين نحو: جالس الحسن وأمين سيرين صار كالواو.

^۳ «كذلك يجوز حذف حرف العطف والمعطوف عليه إذا فهم المعنى كقوله تعالى: (فأوحينا إلى موسى أن اضرب بعصاك الحجر فانقلب) (شعراء: ۶۳) وقوله تعالى: (وأوحينا إلى موسى إذ استسقاء قومه أن اضرب بعصاك الحجر) (اعراف: ۷: ۱۶۰) وقوله تعالى: (فمن كان مريضاً أو على سفرٍ فعِدَّةٌ أيامٍ أُخَر) (بقرة: ۱۸۴) والتقدير: فاضرب فانقلب، فاضرب فانجست فأفطر فعِدَّةٌ...»

حذف شده. ابو حیان و سیوطی مطلب ابن عصفور را بدون ترجیح ذکر کرده‌اند (ابو حیان، ۱۹۸۹م، ص ۶۶۱؛ سیوطی، ۱۴۳۲هـ ص ۱۹۷). ابن هشام نظر او را ذکر کرده اما تقدیر گرفتن حرف محذوف «ف» را بر او ایراد گرفته‌است و در اینباره می‌گوید: «ابن عصفور گمان کرده که حرف فا در «فانفجرت» همان حرف فاء در «فضرِب» است و حرف فاء در «فانفجرت» حذف شده تا دلیلی بر بقای قسمتی از محذوف باشد و این حرف درست نیست، زیرا هر دو حرف «ف» یکی هستند؛ پس چگونه دلیل حاصل می‌شود؟!^۱ ایشان در واقع می‌گویند چگونه می‌توانیم به دلیلی متقن برسیم که حرف «فاء» در «انفلق، انبجست و أفطر» همان فائی است که به همراه «ضرب و أفطر» بوده و آن فعل‌ها حذف شدند و «فاء» باقی ماند و به همراه انفلق، انبجست و أفطر آمد، در صورتی که این دو حرف در صورت و دلالت مطابق یکدیگرند، از این رو دلیل ابن عصفور یک گمان و حدس است و قطعی نیست و هرگاه احتمال بر دلیلی وارد شود، استدلال آن را ساقط خواهد کرد. بنابراین اختلاف دو نحوی بزرگ در حرف «فاء» است؛ آیا فای «انفلق، انبجست و عده» فایی است که از ضرب، أفطر باقی مانده یا نه؟ البته استشهد ابن هشام به آیه ۶۰ سورة بقره و استشهد ابن عصفور به آیات ۶۳ سورة شعرا، ۱۶۰ سورة أعراف و ۱۸۴ سورة بقره است.

اکنون نظر عالمان دیگر را در این باب مورد بررسی قرار می‌دهیم؛ جناب زمخشری معتقد است که حرف «فاء» در آیه شریفه، فاء جواب است یعنی، «فإن ضربتَ فقد فانفجرت» و ابن هشام این نظر را نپذیرفته‌است و می‌گوید: «لازمه این نظر مقدم شدن انفجار بر زدن است، مانند: «اگر دزدی کرده پس برادر او نیز قبلاً دزدی کرده است». مگر این که گفته شود: «حکم نموده‌ایم به این که زدن تو باعث انفجار شده- است»^۲ (ابن هشام، ۱۴۰۴هـ ج ۲، ص ۶۲۸). محی الدین درویش نیز در إعراب قرآن نظر زمخشری را تأیید کرده و گفته‌است: «فاء» در انفجرت «فاء» فصیحه است؛ یعنی امر اطاعت شد پس زد یا اگر بزنی منفجر می- شود»^۳ (درویش، ۱۴۳۵هـ ص ۱۱۱). سیوطی نیز در همع/الهوامع با نظر ابن هشام موافق است و می‌گوید: «حذف «فاء و متبوعش» یعنی معطوف علیه جایز است... و ابن عصفور آن را انکار نموده و گفته فقط متبوع حذف شده است»^۴ (سیوطی، ۱۴۳۲هـ ج ۳، ص ۱۹۳).

حال بهتر است تأملی در ویژگی‌های فای عاطفه و نظر نحویان در اینباره داشته باشیم. حرف «فاء» نوعاً مفیدبخش تشریک بین معطوف و معطوف علیه در حکم و ترتیب است. ترتیب بر دو قسم است: ۱- ترتیب

^۱ «زعم ابن عصفور أن الفاء في (فانفجرت) هي فاء (فضرِب) وأن فاء (فانفجرت) حذفت ليكون على المحذوف دليل بقاء بعضه، وليس بشيء. لأن لفظ الفاءين واحد فكيف يحصل الدليل؟!»

^۲ «ذلك يقتضى تقدّم الانفجار على الضرب» مثل «إن سرق فقد سرق أخ له من قبل» (يوسف ۱۲: ۷۷) إلّا إن قيل المراد: فقد حكمنا بترتب الانفجار على ضربك».

^۳ «فانفجرت: الفاء هي الفصيحة أي فامتثل الأمر فضرِب أو فإن ضربتَ فقد انفجرت».

^۴ «ويجوز حذف الفاء ومتبوعها أي المعطوف عليه بها نحو (فمن كان مريضاً أو على سفرٍ فعِدَّةٌ) أي فأفطر، او در ادامه می‌گوید: «وأنكره ابن عصفور وقال: إنما حذف المتبوع فقط».

معنوی؛ و آن زمانی تحقق می‌یابد که زمان تحقق معنی در معطوف بعد از زمان تحقق در معطوف علیه باشد، مانند: «جاء محمدٌ فخالداً» که در این صورت، آمدن محمد قبل از خالد است. ۲- ترتیب ذکر؛ وقوع معطوف به فاء بعد از معطوف علیه به حسب تأخر معطوف از معطوف علیه از نظر زمان نبوده، بلکه صرفاً به خاطر تقدم لفظی است. سیبویه در *الكتاب* می‌گوید: «چه بسا مفید ترتیب نباشد بلکه گاهی برای عطف مفصل به مجمل است و این آن چیزی است که نحویان آن را ترتیب ذکر نامیدند و آن مانند سخن خداوند بلندمرتبه است: «البتة از موسی بزرگ‌تر از این را خواستند و گفتند خدا را آشکارا به ما بنمای» (نساء: ۴: ۱۵۳). پس سخن «أرنا الله جهرة» (نساء: ۴: ۱۵۳)، تفصیل کلام «فقد سألوها موسی أكبر من ذلك» (نساء: ۴: ۱۵۳) است؛ از این رو درخواست مختصر بود که با سخن «أرنا الله جهرة» (نساء: ۴: ۱۵۳) مفصل بیان کرد^۱ (سیبویه، ۱۹۸۲م، ج ۱، ص ۲۱۸). همچنین «فاء» مفیدبخش معنای تعقیب است، به این معنی که وقوع معطوف بعد از معطوف علیه بدون مهلت یا به مدتی نزدیک باشد. در *الكتاب* سیبویه آمده است: «وحرف «فاء» چیزی را ضمیمه چیزی می‌کند، همان‌گونه که حرف «واو» این کار را انجام می‌دهد؛ با این تفاوت که «ف» قسمتی از آن چیز را به دنبال قسمت دیگر می‌آورد^۲ (همان، ص ۳۰۴).

در *المقتضب* آمده است: «و آن واجب می‌کند که دومی بعد از اولی باشد و امر میانشان نزدیک است^۳» (المبرد، ۱۹۹۴م، ج ۱، ص ۱۰). زمخشری در *کشاف ذیل آیه شریفه* «فانطلقا حتی إذا لقیا غلاماً فقتله قال: أقتلت نفساً» (کهف: ۱۸: ۷۴)، می‌گوید: «اگر سؤال شود چرا در آیه ۷۱ «حتى إذا ركبا في السفينة خرقها» (کهف: ۱۸: ۷۱)، «خرقها» بدون فاء آمده ولی در آیه ۷۴ «فقتله» به همراه فاء آمده است، می‌گوییم: زیرا «خرقها» جزای شرط است در حالی که «قتله» معطوف به جمله شرط است و جزای شرط «قال أقتلت...» است (زمخشری، ۱۴۰۷ هـ ج ۲، ص ۶۶) و در تفسیر *المیزان* دلیلش را این‌گونه بیان کرده است که قتل افحش باشد، پس اعتراض بین آن دخالش بیشتر، بنابراین سزاوار است که آن عمده کلام واقع شود (طباطبایی، ۱۳۹۳ هـ ج ۱۳، ص ۳۴۴). در *قطر الندی* نیز آمده است: «دنبال کردن هر چیزی بنابر مقتضایش است، پس هرگاه بگویی «وارد بصره سپس بغداد شدم» و میان آن‌ها سه روز فاصله باشد و تو بعد از روز سوم وارد شوی، در چنین مثالی تعقیب صورت گرفته است؛ اما اگر بعد از روز چهارم یا پنجم وارد شوی، دیگر تعقیب نیست و این سخن جایز نیست^۴» (ابن هشام، ۲۰۰۰م، ص ۳۰۲).

^۱ «رُبما لاتنفید ترتیباً بل قدتكون لعطف مفصل علی مجمل وهو ما یسمیه النحاة، الترتیب الذکری: وذلك نحو قوله تعالى: «فقد سألوا موسی أكبر من ذلك فقالوا أرنا الله جهرة» (نساء: ۱۵۳)، فقوله (أرنا الله جهرة) تفصیل لقوله (فقد سألوا موسی أكبر من ذلك) فالسؤال مجمل بینه بقوله (أرنا الله جهرة)».

^۲ «والفاء تضم الشيء إلى الشيء كما فعلت الواو، غير أنها تجعل ذلك متسلاً بعضه في أثر بعض وذلك قولك: مررت بعمر و فزید فخالداً وسقط المطر بمكان كذا وكذا».

^۳ «وهی توجب أن الثاني بعد الأول وإن الأمر بينهما قريب».

^۴ «تعقیب کل شیء بحسبه، فإذا قلت (دخلت البصرة فيغددا) وكان بينهما ثلاثة أيام ودخلت بعد الثالث فذلك تعقیب في مثل هذا عادةً، فإذا دخلت بعد الرابع أو الخامس، فليس بتعقیب ولم يجز الكلام».

البته در برخی از آیات قرآن کریم حرف «فاء» مفیدبخش تعقیب نیست، مانند: «والذی أخرج المرعى فجعله غثاءً أحوی» (اعلی ۸۷: ۵-۴). چرا که سیاه شدن و خشک گردیدن به دنبال خروج گیاه سبز رخ نمی‌دهد، بلکه بعد از گذشت مدتی اتفاق می‌افتد به دلیل این سخن خدای متعال: «أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعُ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعاً مُخْتَلِفاً أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فُتْرِيهِ مَصْفُوراً ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَاماً» (زمر ۳۹: ۲۱) و خداوند در تبدیل شدن به «حطام» از حرف عطف «ثُمَّ» استفاده نموده و در سوره حدید آمده است: «كَمْثَلٌ غِثٌّ أَعْجَبَ الْكَفَّارِ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيَجُ فُتْرِيهِ مَصْفُوراً ثُمَّ يَكُونُ حُطَاماً» (حدید ۵۷: ۲۰) و همچنین خداوند در سوره بقره می‌فرماید: «وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ» (بقره ۲: ۲۲) و خارج نمودن میوه‌ها به دنبال بارش باران نیست، بلکه میان آن دو مهلت و مدتی است و نحویان در چنین مواقعی توجیهاتی دارند و معتقدند در کلام حذفی صورت گرفته؛ مثلاً در سوره مبارکه «اعلی» تقدیر آیه چنین است: «والذی أخرج المرعى فَمَضَتْ مَدَّةُ فَجْعَلُهُ غثاءً» (خضری، ۲۰۱۰م، ج ۲، ص ۶).

مانند چنین حذفی در قرآن کریم زیاد است، مثل آیه ۶۰ سوره بقره: «فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً» (بقره ۲: ۶۰)؛ یعنی «فَضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانفَجَرَتْ» و این از سیاق کلام فهمیده می‌شود و مانند قوله تعالی: «فَقُلْنَا اذْهَبَا إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا فَدَمّْرَنَاهُمْ تَدْمِيراً» (فرقان ۲۵: ۳۶) که تقدیرش می‌شود: «فَذْهَبَا إِلَى أَوْلَئِكَ الْقَوْمِ فَدَعَوْا إِلَى عِبَادَةِ اللَّهِ وَارَاهُم آيَاتَهُ فَكَذَّبُوهُمَا فَدَمّْرَنَاهُمْ تَدْمِيراً»، «پس به سوی آن قوم رفتند و آن‌ها را به پرستش خدا دعوت نمودند و آیات خدا را به آن‌ها نشان دادند، اما ایشان آن دو را تکذیب نمودند و ما آن‌ها را قطعاً نابود کردیم». این نابودی به دنبال «فَقُلْنَا اذْهَبَا» رخ نداده است، بلکه به دنبال محذوف که همان تکذیب آیات الهی است، اتفاق افتاده است که از سیاق کلام فهمیده می‌شود.

نحویان توجیه دیگری هم دارند و آن این‌که اصل در «فاء» تعقیب است، اما این تعقیب گاهی حقیقی است مانند: «ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ» (عبس ۸۰: ۲۱) یا «إِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ» (بقره ۲: ۳۴) و گاهی تعقیب، مجازی است؛ مانند: «وَالَّذِي أَخْرَجَ الْمَرْعَى فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى» (اعلی ۸۷: ۵-۴) و تعقیب مجازی بدان معناست که مقام چنین اقتضا می‌کند که گوینده مدت طولانی را کوتاه جلوه دهد و از حرف «فاء» استفاده نماید و گاهی هم برعکس به اقتضای مقام، به جای «فاء» از «ثُمَّ» استفاده می‌شود. در شرح رضی آمده است: «سپس بدان که فایده رساندن حرف «فاء» برای ترتیب، منافاتی با این مسئله ندارد که دومی در مدتی طولانی کاملاً حاصل شود؛ وقتی که اولین بخش‌هایش به دنبال آن‌چه مقدم شده بیاید، مانند این سخن خداوند بلندمرتبه. پس قطعاً سرسبز شدن زمین بعد از بارش باران شروع می‌شود؛ اما در مدت و مهلتی صورت می‌پذیرد، پس حرف «فاء» آورده شده با نگاه به این نکته که میان بارش باران و ابتدای سرسبزی فاصله‌ای

نیست. گرچه فرموده «سپس می‌شود» تا نگاهی به کامل شدن سرسبزی داشته باشد که این جایز است^۱ (استرآبادی، ۱۳۹۲ هـ.ش، ج ۴، ص ۳۱۲).

لازم به ذکر است که ابن هشام در آیه مذکور یکبار حرف «ف» در «فتصبح» را «فای عاطفه» دانسته است که برای تعقیب آمده ولی در جای دیگر معتقد است، فای عاطفه نیست بلکه سببیه محضه است و به وسیله آن جمله خالی از رابط یعنی «تصبح» به جمله دارای ضمیر رابط یعنی «أنزل» عطف شده است و دو جمله مانند یک جمله شده‌اند (ابن هشام، ۱۴۰۴ هـ.ش ص ۵۰).

۲- ۵. إعراب مخصوص در جمله مدح و ذم

افعال مدح و ذم برای ستایش یا نکوهش بر سبیل مبالغه وضع شده‌اند، این افعال عبارتند از: نعم، بئس، حبذا و ساء، همه این فعل‌ها جامد هستند و فرقی با سایر افعال این است که گذشته از فاعل، نیازمند اسم مرفوع دیگری هستند که مخصوص به مدح و ذم نامیده می‌شود. یکی از موارد اختلاف میان نحویان إعراب اسم مخصوص مؤخر است، سببویه و برخی دیگر معتقدند که «زید» در عبارت «نعم الرجلُ زید»، مبتدا و جمله قبلش خبر است (سببویه، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۱۷۹) و عده‌ای بر این باورند که «زید» در این عبارت خبر برای مبتدای واجب‌الحذف است (ابن هشام، ۱۴۰۴ م، ج ۲، ص ۹۷). نظر ابن‌کیسان (۲۹۹ هـ) این است که «زید» بدل از فاعل است (همان)؛ اما ابن‌عصفور نظر دیگری دارد و آن این که «زید» مبتدا و خبرش محذوف است. او در شرح جمل زجاجی می‌گوید: «هرگاه اسم ممدوح یا مذموم بعد از نعم و بئس متأخر شود، سه نظر درباره آن وجود دارد ۱- خبر برای مبتدای محذوف، ۲- مبتدا باشد و خبر محذوف، گویی در این دو صورت هنگامی که کسی گفت چه خوب یا چه بد مردی است، به او گفته شود این ممدوح یا مذموم چه کسی است او بگوید زید به تقدیر «هو زید» یا به تقدیر «زید الممدوح و زید المذموم»، ۳- مبتدا باشد و جمله «نعم الرجل» در محل خبری که گاهی بر مبتدا مقدم می‌شود در این صورت حکمش مانند حکم «زید نعم الرجل» است و خبر مبتدا گاهی بر آن مقدم می‌گردد، اگرچه جمله باشد^۲ (ابن‌عصفور، ۱۴۱۹ هـ.ش ج ۱، ص ۶۰۵). در /المقرب نیز می‌گوید: «پس اگر از آن مؤخر شود، جایز است که مبتدا باشد و جمله قبلش خبر آن

^۱ «ثُمَّ إعلم أن إفادة الفاء للترتيب لأنفاها كون الثاني المترتب يحصل بتمامه في زمان طويل، إذا كان أول أجزائه متعقباً لما تقدم كقوله تعالى: (أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَةً) (حج: ۶۳) فإن اخضرار الأرض يبتدئ بعد نزول المطر لكن يتم في مدة و مهلة فجىء بالفاء نظراً إلى أنه لا فصل بين نزول المطر وابتداء الاخضرار ولو قال «ثم تصبح» نظراً إلى تمام الاخضرار جازاً».

^۲ «فإذا تأخر اسم الممدوح أو المذموم بعد نعم و بئس كان فيه ثلاثة أوجه، أحدهما: أن يكون خبر ابتداء مضمراً، الآخر: أن يكون مبتداً والخبر محذوف وكأنه في الوجهين لما قال: نعم أو بئس الرجل قيل له: فمن هذا الممدوح أو المذموم؟ فقال: زید، على تقدير هو زید أو على تقدير زید الممدوح وزید المذموم والثالث: أن يكون مبتداً ونعم الرجل جمله في موضع الخبر وقد تقدم على المبتداً فيكون أمره كامر: زید نعم الرجل وخبر المبتدا قد تقدم عليه وإن كان جمله».

گردد^۱» (ابن عصفور، ۱۴۱۸هـ ص ۷۲-۷۳). او در ادامه می‌افزاید: «و أن یکون خبر ابتداء أو مبتدا و الخبر محذوف» (همان، ص ۱۳۱).

ابن هشام رأی ابن عصفور را نپذیرفته‌است و می‌گوید: «ابن عصفور در مخصوص مؤخر مجوز داده که مبتدایی باشد که خبرش حذف شده و این نظر رد می‌شود، زیرا خبر وجوباً حذف نمی‌گردد مگر اینکه چیزی سدّ مسدّ آن شود^۲» (ابن هشام، ۱۴۰۴هـ ج ۲، ص ۳۵۹). شاید بتوان گفت که او این نظر را از ابن مالک گرفته‌است، چرا که وی می‌گوید: «ابن عصفور جایز دانسته که مخصوص را مبتدایی قرار دهد که خبرش حذف شده و این درست نیست؛ زیرا این حذف لازم است و ما خبری را نمی‌یابیم که حذفش لازم باشد، مگر این که محل آن مشغول به چیزی باشد که سدّ مسدّ آن شده‌است؛ از این روی آنچه ابن عصفور اعتقاد دارد، درست نیست^۳» (ابن مالک، ۱۹۹۰م، ص ۳۴۹). او همچنین در الفیه دربارهٔ إعراب مخصوص گفته‌است: «مخصوص بعد از فاعل ذکر می‌شود و إعرایش مبتداست یا خبر برای مبتدای واجب‌الحذف که جایز نیست هرگز ظاهر شود^۴ و تقدیرش «هو زید» یعنی «الممدوح زید» است، و در ادامه می‌افزاید: برخی رأی اول را واجب دانسته و برخی دیگر مخصوص را مبتدایی گرفته‌اند که خبرش محذوف است و تقدیر آن «زید الممدوح» است (ابن مالک، ۱۹۶۴م، ص ۱۶۶).

غلائینی در جلد ۱ جامع الدروس، مخصوص را مبتدا و جمله قبلش را خبر یا این که مخصوص را خبر برای مبتدای واجب‌الحذف می‌داند و جمله «نعم الرجل هوزهیر» را تقدیر جمله «نعم الرجل زهیر» می‌داند و می‌گوید: «هنگامی که گفته شود: «نعم الرجل»، سائلی می‌پرسد: «من هو؟» پس می‌گوییم «زهیر» یعنی «هو زهیر» و ذکر این مبتدا جایز نیست، زیرا یکی از موارد حذف وجوبی مبتداست» (غلائینی، ۱۹۱۲م، ج ۱، ص ۲۶۲). ابن حاجب نیز مخصوص مؤخر را مبتدا دانسته که خبرش قبل از آن آمده یا خبری که مبتدایش حذف شده‌است (ابن حاجب، ۱۳۹۲هـ ص ۱۴۹) و ابن خروف معتقد است که مخصوص مؤخر، فقط نقش مبتدا را دارد که خبرش مقدم شده‌است به دلیل جواز داخل شدن نواسخ مبتدا بر آن (همان، ج ۲، ص ۲۰۸).

جناب رضی، نعم و فاعلش را از حیث معنی، خبر برای مبتدایی که مخصوص است، می‌داند؛ بنابراین مخصوص را مبتدا گرفته چرا که معتقد است در جمله «نعم الرجل زید» یعنی «زیدٌ رجلٌ جیدٌ»، او می‌گوید: «مخصوص بنابر ابتدائیت مرفوع است نه خبر برای مبتدای مقدر، چرا که اگر خبر برای مبتدا باشد، نواسخ بر آن وارد نمی‌شوند؛ بنابراین وقتی معلوم شد، مبتداست و خبر ماقبل آن آمده و بر جمله بودنش باقی مانده است، پس باید در خبر عائدی باشد که به آن برگردد و ما در «نعم الرجل زید» می‌گوییم «زید» مبتدا و «نعم

^۱ «فإن تأخر عنه جاز فيه أن یکون مبتداً و الجملة قبله خبره».

^۲ «وجوز ابن عصفور فی المخصوص المؤخر أن یکون مبتداً حذف خبره ویرده أن الخبر لا یحذف وجوباً إلا إن سدّ شیء مسدّه».

^۳ «وأجاز ابن عصفور أن يجعل المخصوص مبتداً محذوف الخبر وهذا غیر صحیح لأن هذا الحذف ملزم ولم نجد خبراً یلزم حذفه إلا ومحله مشغول بشيء سدّ مسدّه، فلا یصحّ ماذهب إليه ابن عصفور».

^۴ «ویدکر المخصوص بعد مبتداً/أو خبر اسم لیس یبدؤ أبدا».

الرجل» خبر است، یعنی «زیدٌ رجلٌ جيّدٌ» و احتیاج به ضمیر عائد به مبتدا ندارد، زیرا خبر در تقدیر مفرد است (استرآبادی، ۱۳۹۲ هـ ج ۴، ص ۱۹۹).

اما ابن عصفور در این زمینه چنین می گوید که اگر گفته شود چگونه جمله بدون رابط می تواند در موضع خبر باشد؟ پاسخ این است که نحویان دو مذهب دارند: ۱-گویی گفته شده: «زیدٌ هو نعم الرجل» و این مذهب ابن سید است که فاسد است، زیرا اگر نعم و بئس در موضع خبر برای آن ضمیر باشند به رابط دیگری نیاز دارد. ۲-عده ای معتقدند که فاعل آن دو به خاطر عموم بودنش، بی نیاز از ضمیر است، زیرا مراد از آن، خبر است و باید فاعل، الف و لام داشته یا مضاف به اسم محلی بال باشد.

جناب عباس حسن در *النحو الوافی* مبتدای مؤخر بودن یا خبر برای مبتدای محذوف هو، هی یا غیر آن را دو رأی مشهور ذکر نموده است، اما اعراب سومی را نیز بیان کرده که همان نظر ابن عصفور است و خبر محذوف را «الممدوح» یا «المذموم» می داند. ولی از آنجایی که هریک از این سه رأی به حذف یا تقدیر یا تقدیم و تأخیر تکیه دارند، آن ها را خالی از عیب ندانسته و نظر دیگری را از قول نحویان بیان داشته و آن این که مخصوص، بدل از فاعل است. مثلاً در عبارت «نعم المغرّد البلبل»، «البلبل» را بدل از «المغرّد» دانسته و این رأی را به خاطر واضح بودن و عدم تقدیر و تأخیر و تقدیم ترجیح می دهد و این همان نظر ابن کیسان است که قبلاً به آن اشاره شد (حسن، ۲۰۰۷م، ج ۳، ص ۲۶۹). بنابر آنچه ذکر شد، نحویان در باب اعراب مخصوص مؤخر، چهار نظر را ارائه داده اند: ۱-مبتدا است و خبر آن ماقبلش ذکر شده است. ۲-خبر برای مبتدای محذوف واجب الحذف که تقدیرش «هو» است. ۳-مخصوص بدل از فاعل است. ۴-مخصوص مبتدایی است که خبرش وجوباً حذف شده که این نظر را تنها ابن عصفور جایز دانسته است.

از نظر نگارنده، نظر اول راجح است؛ چرا که با تقدیم یا تأخیر مخصوص، این اعراب تغییر نمی کند و نواسخ بر آن مقدماً یا مؤخراً وارد می شوند، مانند: «نعم الرجلُ كان محمدٌ»، «كان محمدٌ نعم الرجلُ» (محمد: اسم کان/نعم الرجل: خبر) و البته نواسخ بر مبتدای واجب الحذف وارد نمی شوند و این نشان می دهد که مخصوص، مبتداست؛ چرا که اگر مخصوص خبر بود، کان بر آن وارد نمی شد و به این ترتیب قول کسانی که معتقدند مخصوص، بدل از فاعل است نیز به دلیل عدم ورود نواسخ بر آن رد می شود و ذکر مخصوص، لازم است، درحالی که ذکر بدل، لازم نیست و از طرفی آنچه در مقام مدح یا ذمّ مناسبت دارد، تکثیر جمله و اطالة کلام است. لذا چرا باید تکلف تقدیر یا حذف را بپذیریم؟ بنابراین ضعیف ترین رأی در باب اعراب مخصوص، نظر ابن عصفور است.

آنچه مایه تعجب و شگفتی است، آن است که جناب ابن عصفور در باب نعم و بئس حدود ده صفحه مطلب نوشته و سؤال و جواب های زیادی را مطرح نموده و پاسخ داده است، اما این مطلب از نظرش مغفول مانده است!

۲-۶. نسبت دادن برخی آرای اشتباه از سوی ابن هشام به جناب ابن عصفور

باید گفته شود که ابن هشام در نسبت دادن آراء به ابن عصفور در پاره‌ای موارد دچار لغزش و اشتباه شده است، چرا که در نقدهای ابن هشام مجموعه‌ای نظرات یافت می‌شود که وی از قول ابن عصفور بیان کرده است؛ در حالی که در آثار و نوشته‌های ابن عصفور آن آراء وجود ندارد و برعکسش یافت می‌شود، از جمله معمول خبر «کان».

۲-۶-۱. معمول خبر کان

نحویان به اجماع، مقدم شدن معمول خبر کان را در صورتی که ظرف یا جار و مجرور باشد، بر آن جایز دانسته‌اند؛ مانند: کان، عندک أوفی المسجد و زیدٌ معتكفاً، اما اگر ظرف یا جار و مجرور نباشد، بصری‌ها مطلقاً آن را ممنوع و کوفیان مطلقاً آن را جایز دانسته‌اند؛ ولی ابن هشام نظر سومی را در این مسئله نقل کرده و آن را به ابن عصفور نسبت داده است. وی در اینباره می‌گوید که ابن سراج و فارسی و ابن عصفور آن را جایز دانستند، در صورتی که خبر به همراه آن مقدم شود، مانند: «كَانَ طَعَامُكَ أَكْلًا زَيْدٌ» و آن را منع نمودند اگر به تنهایی مقدم شود، مانند: «كَانَ طَعَامُكَ زَيْدٌ أَكْلًا»^۱. سپس وی به رد این نظریه پرداخته است. درحقیقت ابن هشام از قول ابن عصفور ذکر نموده، تماماً مخالف نظر ابن عصفور است، چرا که وی در المقرب، تقدیم معمول خبر را در صورتی که خبر به همراه آن مقدم شود جایز دانسته است، مانند: «كَانَ أَكْلًا طَعَامُكَ زَيْدٌ». اما اگر معمول خبر قبل از خبر بیاید جایز ندانسته است، مانند: «كَانَ طَعَامُكَ أَكْلًا زَيْدٌ».

او در این باره می‌گوید: «و اگر غیر آن باشد از دو حالت خارج نیست، یا اینکه قبل از خبر باشد یا بعد از آن. پس اگر قبل از خبر باشد جایز نیست و چنانچه بعد از آن بیاید جایز است»^۲ (ابن عصفور، ۱۴۱۸هـ ص ۱۰۶). او در شرح جمل زجاجی نیز در این باب چنین گفته است: «و اگر خبر معمولی داشته باشد و بخواهی آن را مقدم کنی از دو حالت خارج نیست، یا اینکه آن را بر اسم مقدم نمایی یا بر فعل. پس اگر آن را بر اسم مقدم نمایی جایز است، البته در صورتی که معمول ظرف یا جار و مجرور باشد به خاطر اتساع عرب در آن دو؛ پس می‌گویی «كَانَ فِي الدَّارِ زَيْدٌ قَائِمًا - كَانَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ زَيْدٌ خَارِجًا». اما اگر معمول غیر از ظرف یا جار و مجرور باشد پس از دو حالت خارج نیست یا آن را مقدم می‌کنی بر اسم و خبر یا فقط بر اسم؛ پس اگر آن را به تنهایی مقدم کنی، جایز نیست. زیرا تو به دنبال فعل، چیزی را می‌آوری که معمول آن نیست و معمولش را رها می‌سازی و عرب از چنین چیزی در معانی و در الفاظ اجتناب کرده است و اگر چیزی از آن در شعر آمده باشد یک ضرورت است و بر آن قیاس نمی‌شود. اما اگر معمول را به همراه خبر مقدم

^۱ وفصل ابن السراج والفارسی وابن عصفور فأجازوه إن تقدم الخبر معه) نحو: كان طعامك أكلاً زيد ومنعه إن تقدم وحده نحو: «كان طعامك زيد أكلاً».

^۲ «وإن كان غير ذلك ولا يخلو أن يكون قبل الخبر أو بعده فإن كان قبله لم يجز. نحو قولك: «كان طعامك أكلاً زيدٌ» وإن كان بعده جاز نحو قولك: «كان أكلاً طعامك زيد».

سازی برخی از نحویان آن را ممنوع دانسته‌اند، به‌خاطر اینکه تو چیزی را که نه اسم و نه خبر فعل است، بعد از فعل آورده‌ای، مانند: «کان طعامک آکلاً زیدٌ» و آن کسی که اجازه چنین کاری را داده‌است، دلیلش این است که معمول کامل‌کننده خبر و مانند بخشی از آن است و این درست است. اما اگر معمول خبر قبل این فعل‌ها بیاید، پس از دو حالت خارج نیست؛ یا آن را به‌تنهایی مقدم کرده‌ای یا به همراه خبر. در صورتی که به‌تنهایی آن را مقدم کنی جایز نیست حتی اگر ظرف یا مجرور باشد، بنابراین نمی‌توانی بگویی «فی الدار کانَ زیدٌ قائماً» و «یومَ الجمعة کانَ زیدٌ منطلقاً - طعامک کانَ زیدٌ آکلاً»، به‌خاطر فاصله زیاد میان معمولی که رابط خبر است و عاملی که خبر است^۱ (ابن‌عصفور، ۱۴۱۹ هـ، ص ۳۷۹-۳۷۷).

بنابراین ماحصل نظر ابن‌عصفور آن است که هرگاه معمول خبر به‌تنهایی بر اسم و خبر یا بر فعل ناقص مقدم شود، به‌هیچ‌وجه جایز نیست، مانند: «کان طعامک آکلاً زیدٌ» و «طعامک کانَ زیدٌ آکلاً». اما اگر به همراه خبر مقدم شود جایز است، مانند: «کان آکلاً طعامک زیدٌ». لازم به ذکر است که براساس تحقیقات پژوهندگان در هیچ‌یک از مصنفات ابن‌عصفور این مثال «کان طعامک زیدٌ آکلاً» که ابن‌هشام از قول ابن‌عصفور ذکر نموده، یافت نشده‌است.

در اینجا پرسشی پیش می‌آید و آن این‌که آیا با توجه به شواهد قرآنی، تقدیم معمول خبر بر کان جایز است یا نه؟ با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته در آیه ۴۰ سوره سبأ: «أهؤلاء إياكم كانوا يعبدون»، «هؤلاء - إياکم» معمول خبر هستند که بر کان مقدم شده‌اند. همچنین در آیه ۱۷۷ سوره اعراف: «أنفسهم كانوا يظلمون»، «و به خود ستم می‌نمودند» (فولادوند)، «أنفسهم» معمول یظلمون است که بر «کان» مقدم شده‌است و این آیه‌ها می‌توانند دلیلی بر جواز تقدیم معمول خبر کان بر کان باشند و با توجه به آیه شریفه «ولم یکن له کفواً أحدٌ» (إخلاص ۱۱۲: ۴) تقدیم شدن معمول خبر بر خبر نیز جایز است و آیه مزبور، نظر جمهور بصریان که آن را مطلقاً ممنوع می‌دانستند را رد می‌کند و موید نظر ابن‌سراج، الفارسی و ابن‌عصفور است.

نتیجه

در این جستار نقدهای ابن‌هشام نسبت به آرای نحوی ابن‌عصفور در کتاب المقرب در دو محور مورد بررسی قرار گرفت:

^۱ «وإذا کان للخبر معمول وأردت تقدیمه فلا یخلو أن تقدّمه علی الاسم أو علی الفعل، فإن قدّمته علی الاسم جاز إن کان معمول ظرفاً أو مجروراً لاتّسع العرب فیهما، فنقول: «کان فی الدار زیدٌ قائماً» و «کانَ یومَ الجمعة زیدٌ خارجاً» فإن کان معمول غیر ظرف أو مجرور، فلا یخلو أن تقدّمه علی الاسم مع الخبر أو وحده، فإن قدّمته وحده لم یجز لأنک تولّی الفعل ما لیس بمعمول له وتترک معموله وقد تجتنب العرب مثل هذا فی المعانی كما تجتنبه فی الألفاظ فإن جاء من ذلک شیء فی الشعر کان ضرورة ولا یقاس علیه وإن قدّمته مع الخبر، امتنع عند بعض النحویین لإیلائک الفعل مالیس باسم له ولا خبر وذلک نحو قولک: «کان طعامک آکلاً زیدٌ» والذی یجیز حیثه أن معمول من کمال الخبر وکالجزء منه فأنت إذا إنها أولیتها الخبر وهو الصحیح، فإن قدّم معمول الخبر قبل هذه الأفعال فلا یخلو أن تقدّمه وحده أو مع الخبر، فإن قدّمته وحده لم یجز کان ظرفاً أو مجروراً أو غیر ذلک فلا نقول: (فی الدار کانَ زیدٌ قائماً) ولا (یومَ الجمعة کانَ زیدٌ منطلقاً) ولا (طعامک کانَ زیدٌ آکلاً) لکثرة الفصل بین المعمول الذی هو صلة الخبر والعامل الذی هو الخبر».

مخالفت استعمال قرآنی در مسئله تعلیق افعال قلوب، گرچه در موضوع تعلیق افعال قلوب دانشمندان علم نحو به اجماع نرسیده‌اند؛ اما نمی‌توان این ویژگی را مختص به باب ظن و علم دانست؛ زیرا در برخی از آیات قرآن فعل‌هایی تعلیق را پذیرفته‌اند که از این باب نیستند و این که ما در هر یک از این آیات حکم به تضمین معنای ظن و علم بدهیم خارج از استعمال عرب است، زیرا تضمین امری قیاسی نیست.

در مسئله حذف اختصاری یکی از دو مفعول افعال قلوب براساس اسلوب قرآن کریم، این امر جایز است و نمی‌توان حکم به ضعف چنین عبارت‌هایی داد؛ زیرا باب حذف به عنوان یک پدیده زبانی در بین همه زبان‌ها به خصوص زبان عربی به سبب تمایل آن‌ها به ایجاز دیده می‌شود و اختصار در کلام همراه با علم به محذوف امری مطلوب نزد عرب‌ها محسوب می‌شود.

در مسئله تقدیر بازگشت ضمیر در باب عطف که ابن‌عصفور اعتقاد دارد، عدم مطابقت ضمیر با معطوف و معطوف‌علیه خلاف قاعده است و قیاس آن است که مطابقت صورت پذیرد و ابن‌هشام این موضوع را رد کرده‌است؛ باید اذعان کرد که می‌توان براساس قواعد مفصلی که در این باب وجود دارد وجوه متعددی برای آیات شریفه قرآن ذکر نمود و از نظر صائب نحویانی چون جناب رضی که از ابهام و تکلف کمتری برخوردار است، بهره‌مند شد.

مسئله بعد حذف حرف عطف و معطوف‌علیه، نیز نمی‌توان با حدس و گمان، بدون تکیه بر ادله محکم نحوی درباره آیات قرآن حکمی صادر نمود. همچنین در مسئله إعراب مخصوص مقدم در اسلوب مدح و ذم، گرچه ابن‌عصفور تلاش کرده‌است نظر جدیدی را ارائه دهد؛ اما از آنجایی که این نظر پشتوانه علمی ندارد، محکوم به شکست است.

محور دوم بی‌دقتی در نسبت دادن آرا به ابن‌عصفور است و البته بعضاً در نوشته‌های ابن‌هشام چنین بی‌دقتی‌هایی نسبت به آرای دانشمندان بزرگ علم نحو از جمله: سیبویه و ابن‌مالک و ابن‌عصفور دیده می‌شود. وی تقدیم معمول خبر «کان» را به تنهایی ممنوع دانسته و اعتقاد دارد ابن‌عصفور چنین تقدیمی را جایز می‌داند؛ درحالی‌که ابن‌عصفور نیز مانند بسیاری از نحویان بر این نظر است که اگر معمول خبر قبل از خبر بیاید، جایز نیست.

منابع

منابع عربی

-قرآن کریم.

- ابن حاجب، عثمان بن عمر. (۱۳۹۲). الکافیة ذوی الأرب فی معرفة کلام العرب. دراسة و تحقیق دکتر احمد عبدالله القاضي: مصر.

- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۴۰۸هـ). مقدمه ابن خلدون. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

- ابن عصفور، أبو الحسن علی بن مومن بن محمد بن علی. (۱۴۱۸هـ). المقرب و معه مثل المقرب. تحقیق: عادل أحمد عبد الموجود، علی محمد معوض. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- ابن عقیوب. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- ابن مالک، محمد بن عبدالله. (۱۹۹۰م). التصريح بمضمون التوضیح. بیروت: دار الفكر.

- ابن هشام، جمال الدین عبدالله بن یوسف بن هاشم النحوی. (۲۰۰۰م). قطر الندی وبل الصدی. بیروت: مؤسسه الرسالة.

- ابن هشام أنصاری، أبو محمد بن عبدالله بن یوسف. (۱۹۷۹م). شرح تصريح علی التوضیح. شرح عربی: خالد بن عبدالله أزهري. بیروت: دارالجيل.

- ابن هشام أنصاری، أبو محمد بن عبدالله بن یوسف. (۱۴۰۴هـ). مغنی اللیب عن کتب الأعاریب. حَقَّقه محمد محیی الدین عبد الحمید. قاهره: مطبعة المدنی.

- ابن یعیش، موفق الدین بن علی. (۲۰۰۱م). شرح المفصل. بیروت: دارالکتب العلمیة.

- ابوحیان الأندلسی، محمد بن یوسف بن علی. (۱۹۸۹م). ارتشاف الضرب من لسان العرب. تحقیق: مصطفى النماس. قاهره: مطبعة المدنی نشر مكتبة الخانجي.

- ابوحیان الأندلسی، محمد بن یوسف بن علی. (۱۴۲۲هـ). تفسیر البحر المحیط. تحقیق: الشيخ عادل احمد عبد الموجود - الشيخ علی محمو معوض. بیروت: دارالکتب الإسلامی.

- ابوحیان، محمد بن یوسف الأندلسی. (بی تا). منهج السالك فی الکلام علی ألفیه ابن مالک. ریاض: أضواء السلف.

- الاسترآبادی، رضی الدین. (۱۳۹۲). شرح الرضی المعروف شرح کافیة ابن الحاجب. تحقیق و تعلیق: یوسف حسن عمر. تهران: مؤسسه الصادق.

- الأشمونی، علی بن محمد. (۱۹۵۵م). شرح الأشمونی علی ألفیه ابن مالک. تحقیق: محمد محیی الدین عبد الحمید. قاهره: مكتبة النهضة المصرية.

- حسن، عباس. (۲۰۰۷م). النحو الوافی. بیروت: مكتبة محمدی.

- خضری، محمد. (۲۰۱۰م). حاشیة الخضری علی شرح ابن عقیل علی ألفیه ابن مالک. مصحح: بقاعی، محمد خیر. بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر.

- الدرویش، محیی الدین. (۱۴۳۵هـ). إعراب القرآن الکریم. قم: مكتبة ذوی القرباء.

- الزمخشري، أبو القاسم محمود بن عمرو بن احمد. (١٤٠٧هـ). الكشف عن الحقائق غوامض التنزيل. بيروت: دار الكتاب العربي.
- سيويه، عمرو بن عثمان بن قنبر. (١٩٨٢م). الكتاب. تحقيق وشرح: عبدالسلام محمد هارون. قاهره: مكتبة الخانجي.
- السيوطي، حافظ جلال الدين. (١٩٨٥م). الأشباه والنظائر. تحقيق: عبدالعال سالم كرم. بيروت: موسسه الرسالة.
- _____ (١٤٣٢هـ). همع الهوامع في شرح جمع الجوامع. تحقيق أحمد شمس الدين. قم: المطبعة: سليمانزاده.
- الطائي الجباني الأندلسي، جمال الدين محمد بن عبدالله بن عبدالله. (١٩٩٠م). شرح التسهيل لابن مالك. تحقيق: عبدالرحمن السيد، محمد المختون. مصر: هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان.
- طباطبائي، سيد محمد حسين. (١٣٩٣هـ). الميزان في تفسير القرآن. تهران: دار الكتب الإسلامية.
- الغلاييني، شيخ مصطفى. (١٩١٢م). جامع الدروس العربية. بيروت.
- المبرد، أبو العباس. (١٩٩٤م). المقتضب. المحقق: محمد عبدالحق عزيمة. قاهره: وزارة الأوقاف المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية لجنة إحياء التراث الإسلامي.
- المرادي، محسن بن قاسم. (١٩٨٣م). الجني الداني في حروف المعاني. تحقيق: فخر الدين قباوة و محمد نبيل فاضل. بيروت: دار الآفاق الجديدة.
- سعيد الكيلاني، محمد محمود. (٢٠١٢م). «نقد ابن هشام للنحاة ابن عصفور - عن مودجاً»، مجلة آداب الرافدين. ع ٦٣.
- محبي، غلامحسين و بتول علوي. (١٣٩٢هـ.ش). «بررسی و نقد معانی حرف جر «باء» از دیدگاه ابن هشام انصاری»، پژوهش های ترجمه در زبان و ادبیات عربی، س ٣. ش ٧.
- موسی، أسماء. (٢٠١٨م). «جهود ابن هشام في خدمة القرآن الكريم». العلوم القانونية والاجتماعية جامعة زيان عاشور بالجلفة. العدد العاشر، صفحه ٣٤٥-٣٦١.
- ميرلوحی، سيدعلی و اختر علوی. (١٣٨٩هـ.ش). «دراسة ونقد لكتاب مغنی اللیب عن كتب الأعریب لابن هشام الأنصاری». مجله علوم انسانی. دوره هفدهم، ش ٤، صص ١٩-٣١.

فصلية لسان مبین العلمية (بحوث في اللغة العربية وآدابها)

الترقيم الدولي الموحد للطباعة: ٢٣٥٥-٨٠٠٢
الترقيم الدولي الإلكتروني: ٣٥١٦-٢٦٧٦

دراسة تحليلية مقارنة للخلافات النحوية في كتابي «المقرب» و«مغني اللبيب» معتمدة على الشواهد القرآنية

فريده ناطق خشنود روهي^١، أحمد باشا زانوس^٢، عبدعلي آل بويه لنكرودي^٣

^١ طالبة دكتوراه في اللغة العربية وآدابها، جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية، قزوین، ایران.

^٢ أستاذ مشارك في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية، قزوین، ایران.

^٣ أستاذ في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية، قزوین، ایران.

معلومات المقالة الملخص

نوع المادة:	لقد نالت دراسة الاختلافات النحوية بين النحاة عناية بالغة منذ أقدم العصور وقد نشأت المدارس والمذاهب النحوية المتعددة إثر هذه الخلافات وشجعت النحويين بالتنافس العلمي، أحد أنمة علم العربية الذي أسهم في الدراسات النحوية إسهاماً واضحاً هو جمال الدين بن هشام الأنصاري (٧٦١ ق)؛ فآثاره مليئة بالنقد النحوي لآراء كبار النحاة ويعدّ ابن عصفور الإشبيلي (٦٦٩ ق) واحداً من النحاة الذين تناول آرائهم واتجاهاتهم بالنقد من هذا المنطلق هذه دراسة تطبيقية تناولت فيها أوجه الاختلاف في قضايا النحوية بين ابن عصفور وابن هشام في كتابي «المقرب» و«المغني اللبيب» وقد تطرقت الدراسة لشواهد النحوية من القرآن الكريم وقد اعتمدت هذه الدراسة المنهج الوصفي - التحليلي يقوم على مقارنة بين آرائهما النحوية، ومن أهم ما توصل إليه البحث أن ابن هشام في أغلب الأحيان يخالف آراء ابن عصفور في المسائل النحوية ويتجلى أهمّها في تعليق أفعال القلوب وحذف أحد مفعوليهما اختصاراً وإعراب المخصوص في أسلوب المدح والذم وحذف حرف العطف والمعطوف عليه وتقدير عود الضمير في باب العطف ومعمول خبر (كان).
مقالة محكمة	
تاريخ الوصول:	١٤٠٢/١١/٠٨
تاريخ القبول:	١٤٠٣/٠٥/٠٢
الكلمات المفتاحية:	ابن هشام، ابن عصفور، مغني اللبيب، المقرب ومعه مثل المقرب، الخلافات النحوية.

الافتباس: ناطق خشنود روهي، فريد؛ باشا زانوس، أحمد؛ آل بويه لنكرودي، عبدعلي (١٤٠٤). دراسة تحليلية مقارنة للخلافات

النحوية في كتابي «المقرب» و«مغني اللبيب» معتمدة على الشواهد القرآنية، السنة السابع عشر، الدورة الجديدة، العدد التاسع والخمسون، ربيع ١٠٠-١٢٥، ١٤٠٤.

المعرف الرقمي: 10.30479/LM.2024.19887.3680

حقوق التأليف والنشر © المؤلفون.

الناشر: جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية.

***Corresponding Author:** Farideh Nategh Khoshnood Roohi

Address: h.D. in Arabic Language and Literature at Imam Khomeini International University, Ghazvin, Iran

E-mail: nateghf1345@gmail.com